

RUNAKUNAPAK HAYÑI

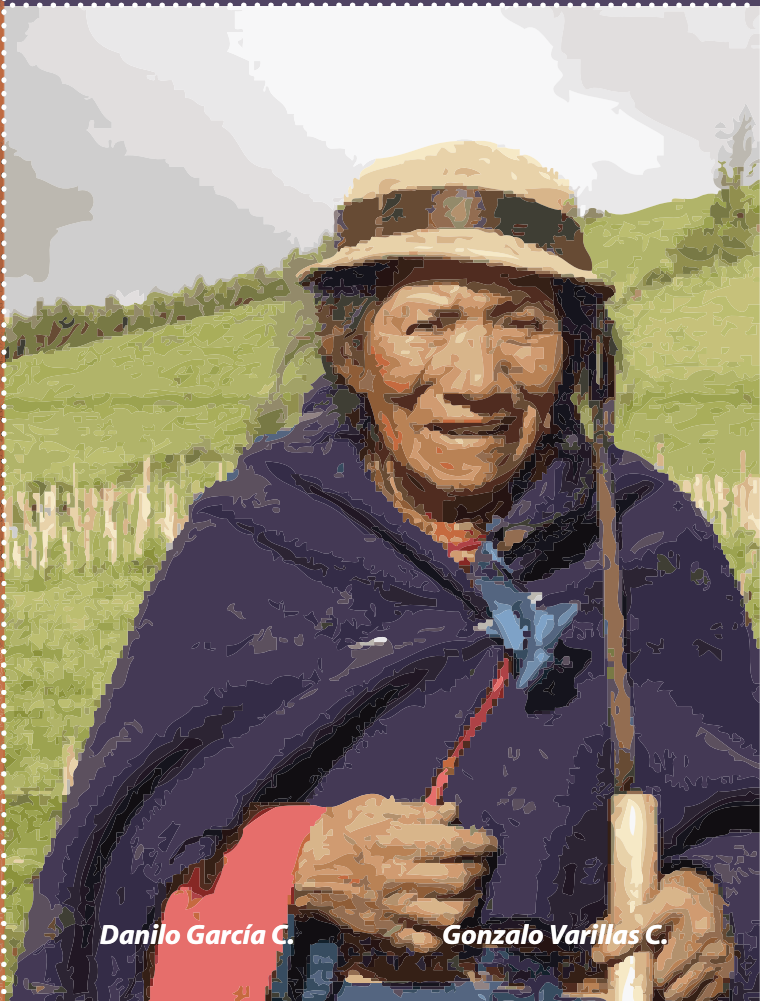

ECOCIENCIA

Fundación Ecuatoriana
de Estudios Ecológicos

ECOLEX
CORPORACIÓN DE GESTIÓN Y DERECHO AMBIENTAL

DEZA
DDC
DSC
SDC
COSUDE

Danilo García C.

Gonzalo Varillas C.

RUNAKUNAPAK HAYÑI

Derecho Indígena

© Corporación de Gestión y Derecho Ambiental ECOLEX

Todos los derechos reservados.

Av. Gaspar de Villarreal E4-50 y Av. Amazonas. Piso 2.

Quito, Ecuador.

Teléfonos: (593-2) 225 1446, 277 0451

Fax: (593-2) 245 4087

Correo electrónico: ecolex@ecolex-ec.org

Página web: www.ecolex-ec.org

Quito – Ecuador

Noviembre, 2007

Elaboración

DANILO GARCÍA CÁCERES

GONZALO VARILLAS CUETO

ESTEBAN FALCONÍ

Revisión

SARASWATI RODRÍGUEZ

Traducción

Alejandro Lema

“*Derecho Indígena*” ha sido elaborado en el marco del proyecto Capacitación y Coordinación para la Incidencia Política en Conservación y Manejo de la Biodiversidad en Riobamba”, ejecutado por la Corporación de Gestión y Derecho Ambiental ECOLEX como parte del Programa BioAndes que en Ecuador coordina la Fundación EcoCiencia.

Se puede reproducir este material siempre y cuando se cite la fuente:

García, Danilo; Varillas, Gonzalo y Falconí, Esteban. Derecho Indígena, ECOLEX, Programa BioAndes. Quito, Ecuador, 2007.

Esta publicación ha sido financiada con el auspicio de la Agencia Suiza para el Desarrollo y la Cooperación COSUDE.

RUNAKUNAPAK HAYÑI

Yachaykuna

Rikuchi.	4
Hatun yuyaykuna: Paktayuyaykuna, Kallari yuyaykunapash	5
Runakunapak Hayñi	6
Ecuador Mamallaktapi Runakunapak Hayñikuna, imashina kashkamanta.	7
Ishkay shimipi kawsaykunamanta yachaykuna	10
Tawkasami hayñikuna, Runakunapak Hayñikunapash	12
Puchukay yuyaykuna	14
Kamukuna	16

Rikuchi.

Abya Yalapak tawka mamallaktakunami kay watakunapika, chikan chikan runallaktakuna tiyashkata riksita kallarishkakuna, shinallatak kikin kamaykunawan, wanachikunawan, apukkunawan-pash kawsashkatapashmi riksishkakuna. Shinapash kay hayñi

paktaykunaka runakunapak hatun makanakuykunawan, hatarikunawanmi paktashkaku-na, shinami Mamallaktakunapak Hatun Kamachikunapi ari nishpa killshkakuna.

Kamachiykunamanta rimashpa-ka, imashina runakuna paykunapak kawsayta, kawsay yachayta, shinallatak kuchullapi kawsak-

kunawan, pachamamawanpash imashina kawsana yachaykunamantami rimanchik. Sapan llaktakunami kikin sami kawsayta, tantarikunata, yachaykunatapash wiñachishkakuna, runa llaktakunapash shinallatakmi wiñachishkakuna.

Kay kamuka mamallaktapi imashina kamachikuna kashkata allí hamutankapakmi kan, runakunapak kikin hayñipika, paykuna allí kawsachunkuna imalla kishpiri kamachikunatak tiyan rikunkapak, shinallatak runakunapak hayñiwan, mishukunapak hayñiwan chinpurankapak.

Shinallatak runallaktakunata kamankapak, Mamallaktakunapura ari ninakushpa kill-kashka kamachikunatapash riksinkapak (tawka mamallaktakunapak kamachiykuna - leyes de varios países). Kay hayñikunaka, Pachamamapi chikan chikan Kawsayukkunamanta ari ninakushpa kill-kashka kamachiy, shinallatak

Runallaktakunamanta ari ninakushpa Mamallaktakunapura kill-kasjka kamachiy.

Hatun yuyaykuna: Paktayuyaykuna, Kallari yuyaykunapash.

Kunan kawsay pachapi rikupika, mishukuna churashka kawsay yuyayka, shukshinalla runakuna kawsashkata yuyashpami churashka kan (chuk shinalla runakunami tiyan), kawsayka mana shinachu kan, achkakunami kawsanchik.

Runakunaka kikin kawsay yachaywan, kikin tantarikunawanmi kawsankuna, shina, (kikin rimaykuna), shinami runakunapak hayñika kikin yachaywan, yachaywan kawsashkata rikuchin.

Shina kakkipash, kay shina kawsaykunaka, Mamallakta Tanatrika, mana riksishakachu, kunkarishka shinami kashka, ashtawanpash shuklla kashka yuyaytami yachachishka, runakunapak yachaytaka kunkarishpa.

Shina:

Shuk ayllupak wasi ukupika, shuk yayami imashina kawsana yuyayta churan (yaya – mama). Paykunami Mama Tantari shina kan.

Shuk churi, ushushipash sawarishpa paipay warmita, kusata yayapak wasipi kawsachun pushamun, chaypika chay ayllupak kawsay yachaytami hapishpa kawsana..

Ranti ayllupash, chay shamuk mushuk ayllupak yachay kawsaykunata, hapishpa kikina kawsaypi churanka, ashtawan allí kawsayta sinchiyachinkapak.

Runakunapak Hayñi

Ecuador runallaktakunapak hatun tantarika (Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador – CONAIE), runakunapak hayñika kashnami kan ninmi “Kawsayuk hayñimi, mana killkashka, shimiwan rimashkalla, yuyaypilla tiyak hayñi kashpapash, tukuy runakunapak kawsaytami allí kaman”¹.

Runakunapak hayñimanta shuktay yuyay:
Runakunapak hayñika, “mana killkashka, ñawpa pachamanta tiyak, mana kamui kikashka, Mamallaktapak Killkashka hayñikunamanta chikanyashka hayñimi kan”.

Shinallatakmi yuyarina kanchik, Runakunapak Hayñika kawsaymantami wiñarishka. Chaymantami consuetudinario shutiwan riksishka kan.

Runakunapak hayñika, ayllukunapura, shukkunawanpash may sumak kawsankapak hatun yuyaykunapimi sapiyarishka kan. Chay hatun yuyaykunaka kaykunami kan:

Ama Quilla = no ser ocioso
Ama Llulla = no mentir
Ama Shua = no robar

Runakunapak hayñika kay hatun allí yuyaykunapi sapiyarishka kashpapash, ashtawanpash shuktak may sumak hatun yuyaykunapashmi: tantala kawsay, rantinpuranakuna, yanaparinakuna, makipuraypash.

Runakunapak Hayñikunata paktachinkapakka, kimsa hatun sapiyashka yuyaykunami tiyan:

¹ CONAIE: Organó de difusión de la Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador. Septiembre 1992. Número 2 pág. 6

- Kawsayta yupaychay.
- Mana pitapash watashka charina.
- Ayllu llakta sumak kawsayta yuyaychana.

Shinaka, runallaktakunapak kamachiypika, chay hatun yuyaykunataka, wanachikunatapash paktachinatakmi, mana allí paktachikpika, mana allichu kan.

Ecuador Mamallaktapi Runakunapak Hayñikuna, imashina kashkamanta.

Ecuador Mamallaktapika, pichka junu, chusku patsak waranka 5.400.00 runakunami kawsan, shuk patsakmantaka (chusku chunka 43%), chay runakunami kunan pachaka paykunapak kikin nacionalidad shutiwan riksirishkakuna, shinapash mana shuk sapillamanta shamunkunachu.

Ecuador Mamallaktapika, chikan chikan runallaktakunami kawsankuna, shina: Shuar, Achuar, Huorani, Siona, Secoya, Cofán, Záparo, Chachi, Tsá'chila, Epera, Awá y Kichwas. Kayka shuktak uchilla runallaktakunawan wankurishkami, shina: Saraguro,

Cañar, Purhuá, Waranka, Panzaleo, Salasaca, Quitu, Cayambi, Caranqui, Natabela, Otavalo, Quichuas de la Amazonía, Manta y Huancavilca.²

Llaktakunapak kawsayka punchanta punchanta shuktayarishpa katishkamantami, Mamallaktakunaka, shuktak sami hayñikunata riksishpa

katimushka, shina tawka sami hayñikunami tiyan, runakunapak hayñiwan chakrurishpa.

Ecuador Mamallakta wiñarishka pachamantami, runakunapak hayñika shuk sinchi ñanta purimushka, 1830 watapika mana riksishkachu karka, kutin 1998 watapillami runakunapak hayñika riksishka kan. Kunan ishkay waranka pusak (2008) watapimi Hatun Kamachipika mushuk tawka runakunapak hayñikunata riksishpa arininkushpa killkashka, shina:

Art. 1.- Ecuador Mamallaktaka, Hatun kamachipi riksishka hayñikunayuk, runakunapak paktachay, kikinyashka, shukllayashka, tawka runallaktakunayukpashmi kan.

Art. 2.- ... Castellano rimaymi Ecuador Mamallaktapak rimay kan; shinapash castellano rimay, Kichwa; shuar rimaypash, tukuy runakunapura rimanakuna shimimi kan.

Art. 57.- Ayllu llaktakunata, Ayllu llaktakunapi kawsayta, runa llaktakunata, (pueblo), nacionalidad shutikunatapashmi Hatun Kamchika riksishka, shinallatak runakunapak hayñikunamanta Mamallaktakunapura ari ninakushpa killkashka hayñitapashmi riksishka.

1. Kikin runallaktakunpak kikin kawsayta, llaktayuk kashkata, ñawpa pacha kawsayta, shina-llatak kikin tantarikunatapash sinchiyachina hayñita charinkuina.

7. Runallaktakunapak allpakunapi, ima llankaykunatapash rurankapakka, llaktayukkunata tapunami kan, chay tapuykunata allpa ukupi tiyak yana wirata, shuk antakunata, imakunata-

pash surkunkapak, katunkapakpash tapunatakmi kan, paykunapak kawsayta, kawsay yachayta waklichinamanta, shinallatak chay llankaykunapipash yaykurichunkuna, katushkamanta kullki hapipipash paykunapash hapichun, tapuykunataka kamachipi killkashka pahapimi rurana kan. Tapuykunataka tukuy Apukkunami hay nishka pachakunapi rurana kan. Mana tapushpalla ima llankaykunatapash rurakpika, Hatun Kamachipi nishka shinami wanachina kan.

8. Pachamamapi kawsayukkunata, pachamamatapash kamana paykunapak yachaykunata wakaychina, sinchiyachinapash.

Mamallakta Tantarika runakunawan tantarishpami, pachamamapi tiyakkunata allí kamankapak, rikurayankapak, ima ruray yuyaykunatapash wiñachina

9. Kikin kawsay yachayta, kikin tantarikunatapash wakaychina, ashtawan sinchiyachinapash, kikin apukkunata shutichina,

paykunapak kikin ñawpa pachamanta charishka, kawsashka allpakunapi kawsayta charinchun.

10. Kikin runallaktakuna kawsaypak wiñachishka hayñikunata ashtawan sinchiyachishpa, paktachishpa kawsana, shinapash kay hayñikunaka Hatun Kamachipi nishkakunawan paktami kana kan, warmikunapak, wawakunapak, kuytsakunapak hayñitapashmi rikuna kan.

17. Runakunapak kawsayta alliyachinkapak, ima kamachikunata wiñachinkapakka, paykunata tapunatakmi kan.

Shina kakpipash, Mamallakta Tanarika manatak runakunapak hayñikunataka paktachinchu, chaymantami runakunaka sinchita

shayarishpa paktachichun mañana kan, chay mañaytaka hayñikunapi nishka shinallatakmi rurana.

Mama Tantara, runallaktakuna paykunapak kikin kawsayta, kikin tantarishpa kawsayta wiñachina hayñikunata riksikhkamantami, kunanka pakta kawsaypura kallarithka. Chaymanta kunanka, runallaktakunapak sumak yachaykuna, ñawpa yayakuna yachashka amawtaykuna, mana sinchiyachishkallachu kanka, ashtawanpash kay tukuy yachaykunataka, kayshuk mishullaktakunaman karanami kan, chaykunata tantashpa Mamallaktapak hatun ruray yuyaykunata rurankapak.

Kay hayñikunami runakunapakka ashtawan may sumak paktashka kan, shinami mamallaktapi kawsak runakunapak, kawsay yachayta ashtawan sinchiyachina hayñita arinisnakuna.

Shina:

Ayllu llaktata pushakkuna, cabildota pushakkunataka, tukuy chay llaktapi kawsakkunami akllankuna, chaymantami pushakunaka tukuykuna akllashka, yupaychashka kankuna, paykunapak allí kawsaymanta, chakrakunapi allí tarpushpa pukuchishkamanta, allí yachaykunaka charishkamanta. Sapan kari warmikunami chay hayñikunataka paktachinkuna, paktachichinkunapash. Paykunami ima llakikuna tiyakpipash allichinkapak min-kashkakuna kan.

Ishkay shimipi kawsaykunamanta yachaykuna

Kunan pachaka, Ecuador MamaTantarika paypak shuk paktachina hayñitami riksishka, chayka shinami nin, Mamallaktapi tiyashkaku-nata, shinallatak kawsay yachyakunatapash rikuraya, kamana hayñimi kan. Kay paktachina hayñika tukuy kawsay pachapi runakuna rurashkakunaka imashina yachak runakuna kashkatami rikuchin, chaytami rikurayashpa, kamashpa charina.

Shinallatak Mamallaktaka paypak paktachina hayñika, tukuy runakunamanmi yachakuykunata kuna, shinallatak ishkey shimipi kawsaymanta yachaytapashmi sinchiyachinka, allí kawsayta charinkapak. Shinallatak mamallaktapak yachay kawpaypipash chikan chikan yachay kawsaykuna, runa llaktakunapash tiyashkatami yachachina.

Ishkey shimipi kawsaykunamanta yachayka, kikin runakunapak yachayta, yuyayta, kawsay yachayta, rimaykunata, chikan chikan runallaktakuna tiyashkatapashmi yachachin. Kay yachaypika, yachakukkunaka kikin shimipi, kikin kawsayta, kikin amwatayta, kikin allpapi muyuntinpi kawsayta, shinallatak runakuna, runallaktakuna, imashina shuktak yachay kawsayta akllashpa hapishkata, shina kawsaypura yachay tukushkatapashmi yachachin. Shinallatak shuktak kawsaykunata hapinkapakpash allí akllanatami yachachin, kikin kawsayta ashtawan alliyachinkapak, sinchiyachinkapakpash. Kay shina yachayka kikin runakunapak rimapypi kashkamantami ashtawan sinchiyarin, shinami ishkey shimipi yachayka sinchiyarishpa katin, Mamallaktaka chaytami ari nishka.

(Quishpe, en la web:

<http://icci.nativeweb.org/boletin/31/quishpe.html>)

Kay hayñikunata riksikuanka may sumakmi kan, shinaka runa llaktakunapak kasaytami ashtawan sinchiyachishpa katin, ashtawanka shuk mushuk ñantapashmi rikuchin, mana shuklla kawsay yachay tiyashkatami rikuchin, shinallatak chay shina mamallaktapika shuk yuyay, shuk yachay, shuk shina llakikuna alliyachina tiyashkatapashmi riksichin, kunanka ashtawanpash chikan sami yachaykunami tiyan.

Tawkasami hayñikuna, Runakunapak Hayñikunapash

Shuktak Mamallaktakunapipash, chikan chikan tantanakuykunami tiyan, tawkasami hayñikuna tiyashkata paktachichun

munakakuna, chashnaka tawka runallaktakuna, kikin hayñikunawan tiyashkatami riksichin, shinaka llakikunata allichinapash tawkasami tiyashkatami yachanchik. Kay hayñika, Hatun Kamachipi Art. 57.10 pimi killkashka tiyakun, shinapash kay hayñitaka, Art. 12 y 13 Runakunamanta Mamallaktakunapura ari

ninakushpa killkashka Kamachimantami hapishka (Convenio N.-169).³, chaypika shinami nin:

Runallaktakunapak Apukkunaka, llakikunata alliyachinata ushankunami, chaypakka kikin kamachikunawanmi ima llakikuna ayllullakta ukupi tiyakpipash allichinkakuna, paykunapak kikin yachaywan, kawsay yachaywan, shinapash Hatun Kamachipi nishkakunawan paktami kanka.

Kay hayñiwanka Mamallakta Tantarika, runallaktakunapash kikin yachaywan, kikin kawsay yachaywan, paykunapak allpa ukupi, ima llakikuna tiyakpipash allichina ushaytami riksishka, shinapash Hatun Kamachipi killkashka kamaykunawan paktami kana

kan. Shuk mushuk kamachimi, llakikunata kay ishaky sami alliyachina ñankunata ruranka.

Shina:

Ñukanchik cabildomi ima llakikunatapash alliyachinkapak min-kashka kan, paykunami kikin yachaywan, kikin runakunapak kamachiwan llakikuna tiaykpika alliyachinkakuna, ayllu llakta runakuna allf kawsaychun.

Wawakunata maykanpash llakichikpi, makakpika, cabildomi yaya-mamata rimashoa kunankuna. Wawakunata imashina wiñachinamantami yachachinkuna, chay kunashkata mana uyakpika, wanachi ushankunami. Chaypakka ayllullaktapi kawsay tukuy runakunami tantarinkuna, imashina wanachita churankapak. (Chimborazomanta shuk runa rimashka).

Shinami rikunchik, runakunapak apukkunaka, ayllu llaktapi ima llakikuna tiyakpipash paykunallatakmi alliyachinkuna, kikin yachaywan, kikin kamachiwan, Hatun Kamachipi tiyak kamaykuna nishka shinami paktachinkakuna, mana chinapurankachu.

Shina kashpapash, kay tawkasmi kamachikunata paktachinkapakka, shuk uchilla kamachitami mutsurin Hatun Kamachipi nis-hkakunata paktachinkapak, tawka runallaktakuna tiyashkaman-tami tawka sami amachikunapash tiyan, shuklla mamallakta allpa ukupi, chikan chikan kawsay yachawan, rimaywan, runallakta-kuna rikurayashkapash kashkamanta.

Puchukay yuyaykuna

Ecuador Mamallaktapika, kayshukkunawan mashiyarina yuyay, yupaychay hatun yuyaykunami tiyana kan, shinami chikan chi-kan kawsay, yachay kawsay, chikan llaktakuna kashkata riksishun. Shinami mamallaktataka shuklla hatun sinchiyashka MamaTanarita rurashun.

Sapan ayllu llaktakunapak kawsay yachay, kawsaykuna, chikan chikanmi kan, chay shina kawsaytaka mana kun-karinachu, ashtawanpash sinchiyachinami. Hatun Kamachiwan mana pakta chinpapura kakpillami alliyachina, mana shina kakpika yupaychanami kanchik

Maykan ayllu llaktakunapi-pash, paykunapak kawsayta wakllichikpika, kutin tikrami alliyachina kan, chay llakikuna ama ashtawan sinchiyarishpa, mirarishpapash katichun.

Llakikunata alliyachipi, wanachipika chay llakita rurakka ima hayñikunallatak charin, chaytarkmi rikuna, Hatun Kamachipi, mamallaktakunapura ari ninakushpa killkashka kamachipipash tiyshkata kamachitapash.

Puchukaypika, sapan runakuna kikinayashka kashkatami riksina, shina kashpami ima rurashkakunapash chikan chikan kan, chaymantami ima wanachikunapash chikan chikan kan.

Kamukuna

- Constitución Política del Ecuador 2008.
- Convenio 169 de la Organización Internacional del Trabajo.
- CÁRCOBA, Carlos. Política y derecho en tiempos de reconversión. *Crítica Jurídica* N° 15 UNA, México, 1995
- CELEMI Jenny Andrea. Problemas de Interpretación Constitucional. Tesis de Magíster, Bogotá, 1999
- CHÁVEZ Gina, GARCÍA Fernando. El derecho a ser: diversidad, identidad y cambio. Etnografía Jurídica indígena y afroecuatoriana. FLACSO Sede Ecuador. Quito, 2004
- ILAQUICHE, Raúl. Pluralismo jurídico y administración de justicia indígena. Instituto para el Desarrollo Social y de las Investigaciones Científicas INDESIC. Quito, 2004.
- *QUISHPE Cristóbal. Educación intercultural bilingüe.* Publicación mensual del Instituto Científico de Culturas Indígenas. Año 3, No. 31, octubre del 2001. *En la web:*
<http://icci.nativeweb.org/boletin/31/quishpe.html>
- TIBÁN Lourdes, ILAQUICHE Raúl, Manual de Administración de justicia Indígena en el Ecuador, FUDEKI, 2004
- SÁNCHEZ Esther, “Peritazgo Antropológico, una forma de Conocimiento”
- SÁNCHEZ Esther, Derechos Propios. Ejercicio de la jurisdicción especial indígena en Colombia, aula virtual.
- LLASAG FERNÁNDEZ Raúl, Derechos Colectivos y Administración de Justicia Indígena, Universidad Andina Simón Bolívar.
- PACARI Nina, Avances de la Legislación Ecuatoriana sobre Tierra y Territorio de los Pueblos Indígenas, Encuentro Estratégico de Organizaciones-Redes por la Incidencia, Costa Rica, 2003
- Instituto Interamericano de derechos Humanos, IIDH. Los pueblos indígenas y el reconocimiento de sus derechos en América Latina. 2006
- WOLMER, Antonio Carlos. Pluralismo jurídico: nuevo marco emancipatorio en América Latina, Eds ILSA, Colombia, 2003.